

פירוש רש"י למסכת סוכה

מהדורה ביקורתית

ההדיר והוסיף מבוא והערות

אהרן ארנד

מוסד ביאליק • ירושלים

קרן הרב דוד משה ועמליה רוזן • ירושלים

Rashi's Commentary on Tractate Sukkah: A Critical Edition

by

Aaron Ahrend

עריכת הלשון: שרה המר

הספר יוצא לאור בסיוע
קרן סגן הנשיא למחקר, אוניברסיטת בר-אילן
מרכז נפתל לחקר התורה שבעל פה, אוניברסיטת בר-אילן
הקתדרה על שם ליבין, אוניברסיטת בר-אילן
קרן בית שלום, קיוטו, יפן
קרן משפחת איזנברג

מחקר זה נתמך על-ידי
הקרן הלאומית למדע (מענק מס' 508/14)

מסת"ב 978-965-536-316-6 ISBN

©

כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק • ירושלים, תשפ"א

סדר ועימוד: רונית גלעד

לוחות והדפסה: אופסט שלמה נתן

Copyright by the Bialik Institute, Jerusalem 2021

www.bialik-publishing.co.il

Printed in Israel

תוכן העניינים

9	הקדמה
	מבוא
13	פרק ראשון: בעלות רש"י על הפירוש למסכת סוכה
17	פרק שני: זמנו של הפירוש למסכת סוכה
26	פרק שלישי: עדי הנוסח של הפירוש למסכת סוכה ויחסם זה לזה
57	פרק רביעי: תוספות בעדי הנוסח של הפירוש
64	פרק חמישי: נוסח פירוש רש"י בספרי הראשונים
70	פרק שישי: נוסח פירוש רש"י המובא על הלכות הרי"ף
75	פרק שביעי: פירוש רש"י ונוסח התלמוד
80	פרק שמיני: חיבורים וחכמים הנזכרים בפירוש רש"י
86	פרק תשיעי: תיקוני הצנזורה בפירוש רש"י
91	פרק עשירי: על 'דיבור המתחיל' בפירוש רש"י
97	פרק אחד-עשר: שונות
	הלעזים, הכותרות: מתני', פיס', גמ', ציורים בפירוש רש"י, הלכה ומנהג וריאליה בפירוש רש"י, פירוש קדום
110	פרק שנים-עשר: עקרונות המהדורה הפנים, שינויי הנוסח, הפירוש, הפתיחות לפירוש רש"י, קיצורים וסימנים
121	גוף החיבור
505	הציורים בעדי הנוסח

521

נספח: קטעי פירוש רש"י במקצת עדי נוסח
מקור ד, מקור ו (קטעים), מקור ז, מקור ח, מקור ט (קטעים),
מקור י (קטעים), מקור ל, מקור ס, מקור ע

ביבליוגרפיה

629

ספרי המקור

630

גאונים וראשונים

634

אחרונים על מסכת סוכה

636

אחרונים אחרים

637

מחקרים

656

כתבי היד

659

מפתח המקורות

676

מפתח כללי

684

מפתח הלעזים

הקדמה

כבר למעלה מתשע מאות שנה פירוש רש"י לתלמוד הבבלי מהווה כלי עזר יסודי להבנת התלמוד בכל מרכזי התורה בישראל. הוא נקבע בכל הדפסה של התלמוד, והכול לומדים אותו ומדייקים ומדקדקים בלשונו. פירוש זה הוא ללא ספק מהיצירות הנלמדות ביותר של רבותינו הראשונים.

ישנה חשיבות רבה להוציא לאור מהדורות ביקורתיות של פירושי רש"י לכל המסכתות שפירש. נוסח הפירוש המצוי בכרכי התלמוד הנדפסים כיום הוא בעיקרו נוסח דפוס וילנא תר"מ-תרמ"ו. נוסח זה מבוסס על נוסח הדפוס הראשון שזמנו סוף המאה ה"ט" וראשית המאה ה"ט"ז ועל הדפוסים שבאו אחריו. בדפוס הראשון מצויים שינויים לעומת הנוסח המקורי שיצא מתחת ידי רש"י, מקצתם נקבעו כבר בכתבי יד ומקצתם נקבעו על ידי המדפיסים; ודפוס וילנא כולל בתוכו שינויים רבים ביחס לדפוס הראשון, שנקבעו על ידי מגייהם במהלך ההדפסות של התלמוד לאורך השנים. נמצא שנוסח הדפוס המצוי כיום מכיל שינויים מהפירוש המקורי, הן כאלה שהיו כבר בדפוס הראשון והן שחדרו מאוחר יותר. כל שינוי עשוי להיות משמעותי להבנת דברי רש"י, ומשום כך יש צורך יסודי לנקות עד כמה שניתן את נוסחו של חיבור זה מכל השיבושים, ההשמטות, התוספות וההגהות שחלו בו במשך הדורות.

למילוי משימה זו יש לפנות אל עדי הנוסח של הפירוש, היינו כתבי יד שנכתבו בין המאות הי"ב-ה"ט" ודפוסים ראשונים שהועתקו מכתבי יד שלא שרדו. עדי הנוסח שונים זה מזה באלפי הבדלים. לעיתים ההבדלים חשובים ומהותיים להבנת דברי רש"י, כגון חילופי מילים בעלי משמעות תוכנית או משפט חסר או יתר. ולעיתים ההבדלים אינם משמעותיים, אלא מדובר בחילופי סגנון או בהרחבת לשון או בקיצור לשון שאינם משנים את תוכן הפירוש. מתוך השוואת עדי הנוסח האלה זה לזה וניתוח ההבדלים ביניהם ניתן להגיע לנוסח מדויק יותר של הפירוש, נקי מהשיבושים שחדרו אליו מאז החלו להעתיקו עד לדפוס הראשון ועד בכלל.

תועלת נוספת ישנה במהדורה שמוצגים בה חילופי הנוסח שבין העדים השונים. חילופים אלה עשויים לסייע להבנת דברי רש"י, שכן לעיתים נוסח של עד אחד מבהיר משמעותו של נוסח אחר ויש בכך סוג של פרשנות.

ולבסוף, פרסום מהדורה מועיל גם לגבי דיבורים שאין לגביהם מחלוקת באשר לנוסחם. דהיינו, לעיתים נוסח דברי רש"י בכל העדים שווה וכנראה לא חל שום שיבוש

הקדמה

בהם. לומד המגיע לדברי רש"י אלה ומתקשה בהם מסיבה כלשהי, ומבקש לברר אם הנוסח תקין או שיש מסורת של נוסח אחר באחד העדים, ימצא מענה לכך במהדורה זו. פירוש רש"י למסכת סוכה נשתמר בדפוס המכיל את כל הפירוש, בארבעה כתבי יד המכילים את רוב הפירוש ובעשרה כתבי יד המכילים קטעים משמעותיים או קצרים ממנו. כתבי היד הם מהמאות ה"ג-הט"ו והדפוס הוא מראשית המאה הט"ז. נוסף על כך, קטעים מהפירוש מצוטטים בפירוש רש"י המובא ברי"ף, בפירוש רש"י שבכתב יד הכולל את אגדות התלמוד, בספר עין יעקב ובחיבורי הקדמונים על המסכת.

בחיבור זה נעשה ניסיון צנוע להגיש ללומד מהדורה ביקורתית של פירוש רש"י למסכת סוכה, המציעה נוסח נקי ומדויק יותר של הפירוש מזה המצוי בידינו כיום. המהדורה מתחקה אחר הנוסח האותנטי של הפירוש מתוך בחינת עדי הנוסח שלו. הספר מורכב משני חלקים. החלק הראשון הוא המבוא, בו תוארו עדי הנוסח ונדונו היבטים שונים הקשורים בפירוש רש"י למסכת סוכה. החלק השני הוא המהדורה, והיא כוללת את גוף הטקסט (הפנים), מדור שינויי הנוסח המבוסס על כל עדי הנוסח הישירים, ומדור נוסף שבו הערות השייכות לתולדות הנוסח של הפירוש וכן הערות פרשניות הנוגעות להבנת דברי רש"י. לשם פענוח מדויק של הכתוב בעדי הנוסח השגנו צילומים איכותיים שלהם. במתכונת דומה לספר זה פרסמנו בעבר מהדורות ביקורתיות של פירוש רש"י למסכתות מגילה וראש השנה. תקוותנו היא שהספר ישמש הן את חוקרי רש"י ופירושו לתלמוד הן את כלל הלומדים המבקשים להבין את דברי רש"י או לבחון את נוסח דבריו.

תודתי נתונה בזאת למורי פרופ' יעקב ש' שפיגל על שהואיל בטובו לקרוא את הספר והעירני הערות חשובות. גם פרופ' שמחה עמנואל וד"ר יוסף חיים דובאוויק ייזכרו לטוב.

הוועדה המדעית של מוסד ביאליק בראשותו של פרופ' משה בר-אשר קיבלה על עצמה להוציא לאור את הספר. האחראית על ההוצאה לאור, גב' אורית ורטהים-אלירז, טיפלה בהבאת הספר לדפוס. ואלה אשר תמכו בהוצאת הספר: קרן הרב דוד משה ועמליה רוזן; משרד התרבות; קרן בית שלום; קרן משפחת איזנברג; המרכז לחקר התורה שבעל פה ולהפצתה על שם א"מ נפתל ורעייתו חסיה לבית יפה בראשות פרופ' ד' הנשקה; הקתדרה על שם ליבין בראשות ד"ר י' גלינסקי; ידידי היקרים ד"ר יהודה אריה ואסתר אלישבע אלטשולר. גב' שרה המר התקינה את הספר לדפוס. יעמדו כולם על הברכה.

אהרן ארנד

ב"ה, אלול תש"ף
המחלקה לתלמוד
אוניברסיטת בר-אילן

מבוא

פרק ראשון

בעלות רש"י על הפירוש למסכת סוכה

מדפיסי התלמוד הראשונים באיטליה, בני שונצינו ואחריהם דניאל בומברג, קבעו פירוש קצר פשטני-מקומי לצד התלמוד. בומברג ולעיתים גם קודמיו נהגו לציין שמדובר בפירושו של רש"י, ומאז ועד היום נשאר פירוש זה במקומו הקבוע בדפוס התלמוד. הועלו פקפוקים בדבר בעלות רש"י על הפירוש הנדפס למסכתות מסוימות, אבל לא בדבר ייחוסו של הפירוש למסכת סוכה. אדרבה, ניתן להעלות ראיות שונות לכך שרש"י הוא מחבר פירוש זה.

א. עדויות מעתיקים: במקצת כתבי יד יש עדות המעתיק על בעלות רש"י על הפירוש. בראש מקור א כתב המעתיק בכותרת: 'בשם י"י אלהי ישראל אחל פירו' סוכה של רש"י ז"ל'. במקור ב המעתיק פתח דבריו בשיר קצר, שבסופו נזכר רש"י: 'דבור אופן נערב סוד פירוש הרב שלמה נר מערב זכרו לברכה, הבין ויפרש לכל חכם דורש יסוד איתן שורש מסכת סוכה', ולאחר מכן קבע כותרת: 'פירוש מסכת סוכה לרבינו שלמה ז"ל'. גם בסוף מקור זה, כשהחל הסופר בהעתקת פירוש אחר לסוף המסכת בדף נה ע"א, נכתב בשוליים: 'מיכן ואילך אינו מפירוש רבינו שלמה זצ"ל'. בעל עין יעקב (מקור נ), ר' יעקב בן חביב, העתיק מפירוש רש"י לאגדות המסכת, ופעמיים הזכיר שמחבר הפירוש הוא רש"י: 'פרש"י ז"ל אני והו' וכו' (מה ע"א), וכן בסוף המסכת: 'עד כאן פרש"י ז"ל' (נו ע"ב).

במקור מ נשתמר שער המסכת אך לא פורט בו מה כולל החיבור המודפס בזאת פרט לציון 'מסכת סוכה'.¹ במקורות האחרים אין אזכור רש"י, שכן לא שרדה בהם תחילת הפירוש וברובם גם לא שרד סופו.² מהקרבה הרבה שבין העדים שבהם מוזכר רש"י

1 נוסח השער של מקור מ מובא להלן, עמ' 36. כאן מקום להעיר כי סתם ציטוטים במבוא מפירוש רש"י למסכת סוכה הם מתוך מהדורתנו.

2 במקור ג הכותרת לפירוש לפרק ראשון, שאינו מרש"י, היא 'מסכת סוכה'.

לבין אלה שבהם הוא אינו מוזכר ברור שכל העדים הם של אותו חיבור, ומחברו על פי העדויות דלעיל הוא רש"י.

ב. **ציטוטי ראשונים:** הראשונים מהמאה הי"ב ואילך מרבים לצטט פירוש זהה או כמעט זהה לפירוש שלפנינו למסכת סוכה ומביאים את הדברים בשם רש"י, כדלהלן פרק חמישי. משמע שגם לדעתם מחבר הפירוש הוא רש"י.

ג. **תכונות הפירוש:** הפירוש למסכת סוכה כתוב בסגנון פירוש רש"י לתלמוד. נביא כמה ראיות לדברינו.

1. הפירוש מלווה את הסוגיה מתחילתה ועד סופה ומפרש פירוש מקומי על דרך הפשט, בניגוד לפירוש בעלי התוספות המתמקד רק בנושאים נבחרים בסוגיה ומרבה להשוות בינה לבין סוגיות אחרות בתלמוד. והנה, הפירוש לסוכה ארוך יחסית לפירושי רש"י לשאר המסכתות. דבר זה עולה כאשר אנו בוחנים את מספר המילים של הפירוש במסכתות אחדות לעומת מספר המילים בתלמוד באותן מסכתות. מתברר כי מספר המילים בפירוש לסוכה גבוה באופן יחסי ממספר המילים ברוב רובם של הפירושים האחרים.³

האריכות נובעת מכמה תכונות:⁴ א. ביאור רחב ומפורט. ניתן להבחין בכך מתוך השוואת הפירוש כאן לפירוש רש"י במקומות מקבילים.⁵ ביאור רחב מצוי כשמדובר בחישובים מתמטיים: היינו סוגיית סוכה העשויה ככבשן (סוף ז ע"ב-תחילת ח ע"ב),

3 מבדיקת הנתונים במאגר פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן נמצא שבמסכת סוכה על כל מילה בתלמוד יש 1.53 מילים בפירוש. להלן היחס בין המילים של רש"י למילים בתלמוד במסכתות אחרות: ברכות: 0.59, שבת: 1.14, עירובין: 1.52, פסחים (ללא פרק ערבי פסחים): 1.4, יומא: 1.04, ראש השנה: 0.99, ביצה: 1.52, מגילה: 0.77, חגיגה: 0.87, יבמות: 1.17, כתובות: 1.07, סוטה: 1.07, גיטין: 1.2, קידושין: 1.14, בבא קמא: 0.96, בבא מציעא: 1.14, בבא בתרא (פרקים א-ב): 0.89, סנהדרין (ללא פרק חלק): 1.15, מכות (פרקים א-ב): 0.92, שבועות: 1.16, עבודה זרה: 1.02, זבחים: 1.64, מנחות (ללא פרקים ז-י): 1.2, חולין: 1.55, בכורות: 1.2, ערכין: 1.12, תמורה: 1.42, כריתות: 1.07, נדה: 1.21. הרי שרק במסכתות זבחים וחולין כמות המילים של רש"י גבוהה יחסית מאשר בפירוש לסוכה, ואף במסכתות אלה הכמות היחסית גבוהה רק במעט מבסוכה. אומנם אין לסמוך על נתונים אלה בלבד בקביעה אם פירוש למסכת מסוימת ארוך, כי יש גורמים רבים העשויים להשפיע על אורך הפירוש, כגון כמות דברי האגדה במסכת, שכן רש"י לא האריך בפירוש לאגדות. זאת ועוד: במאגר הנזכר מדובר בנוסח דפוס ויילנא ולא בנוסח המקורי של הפירוש.

4 בעניין זה מובא בספר מהר"ל, עמ' שעו: 'אמר מהר"ל סג"ל שהוא שאל מגדול אחד אמאי האריך רש"י ושאר פוסקים במסכת סוכה ועירובין יותר מבשום מסכתא, והשיב לו לפי שדיניהם רחוקים מדעת הבריות, כגון גודא אסיק גודא אחית ודין לבוד ודופן עקומה ולחי וקורה שמתירין את המבוי, והרבה כהאי גוונא אשר קשה לדעת סברתם, להכי חזרו הפרשנים להבינם ולהשכילם לכל'. כאן מתבארת אריכות הלשון בפירוש למסכתות סוכה ועירובין בכך שמצויים בהן נושאים קשים להבנה הטעונים ביאור רחב. אך אריכות הלשון בפירוש לסוכה מצויה במקומות רבים ולא רק בסוגיות הטעונות ביאור רחב.

5 למשל הביאור לסוגיה בתחילת דף כד ע"ב לעומת ביאור רש"י לסוגיה המקבילה בגיטין כא ע"ב. הביאור לסוגיה בסוכה כה ע"א לעומת ביאור רש"י לאותה סוגיה בברכות יא ע"א. וכן הביאור למשפט בדף לד ע"א 'עשר נטיעות ערבה וניסוך המים הלכה למשה מסיני' לעומת ביאור רש"י למשפט זה